Universitat Autònoma de Barcelona

Dipòsit digital de documents de la UAB

This is the **published version** of the bachelor thesis:

Ninou Pardo, Marta; Alturo i Perucho, Jesús , dir. El diaca i jutge Bonsom de Barcelona. Vida i obra: Estudi preliminar. 2023. 30 pag. (Grau en Història)

This version is available at https://ddd.uab.cat/record/282900

under the terms of the BY-SA license

Universitat Autònoma de Barcelona

El diaca i jutge Bonsom de Barcelona. Vida i obra: Estudi preliminar.

Marta Ninou Pardo

FACULTAT DE FILOSOFIA I LLETRES
GRAU EN HISTÒRIA
TREBALL DE FI DE GRAU

Director: Dr. Jesús Alturo i Perucho

CURS 2022-2023

A l'avi.

Als pares, l'àvia i l'Olga, per fer-ho tot més lleuger.
A l'Álvaro i la Paula, per ser-hi incansablement.
A les amigues, per les abraçades, que escurçaven els dies i allargaven les nits.

I a en Jesús i la Tània, per acompanyar-me i corregir-me. I per la paciència;

sobretot, per la paciència.

RESUM

Aquest estudi pretén ser l'inici d'una investigació al voltant de la figura de Bonsom de Barcelona, diaca i jutge de la catedral de Barcelona a finals del segle X i el primer quart del segle XI. El present treball proposa una biografia del personatge, el situa en el seu temps polític i cultural, s'atansa a l'estil literari propi de l'escrivà i inventaria tota la seva producció documental, tant la seva tasca com a exigent amanuense de còdexs, com la de redactor de desenes de diplomes per a la cancelleria comtal i altres institucions de pes en la proto-Catalunya del tombant de segle.

Paraules clau: Bonsom diaca i jutge, segles X i XI, inventari, diplomes, diplomàtica.

ABSTRACT

This dissertation aims to be the beginning of an investigation into the figure of Bonsom of Barcelona, deacon and judge of Barcelona's Cathedral at the end of the 10th century and the first quarter of the 11th century. This study offers a biography of the character which situates him in his political and cultural times, focuses on the literary style of the scribe and inventories all his documentary production, both his work as a demanding codex copywriter but also as the editor of several manuscripts for the chancellery and other important institutions in the proto-Catalonia of the late 10th century.

Key words: Bonsom deacon and judge, 10th and 11th century, inventory, scrolls, palaeography.

Índex

Introducció *4*
Metodologia, hipòtesi i objectius 5
El context històric: la proto-Catalunya del mil·lenni *5*
L'Escola jurídica de la Catedral de Barcelona 8
Dades biogràfiques *10*
L'estil literari de Bonsom *13*
Producció documental i còpia de còdexs *16*
La còpia de còdexs: el Liber iudicum popularis i la Bíblia de Sant Cugat 18
Els diplomes 20
L'inventari *21*
Conclusions *23*
Bibliografia *25*

Introducció

Tot i que les fonts bibliogràfiques al voltant de la figura del diaca i jutge Bonsom de Barcelona siguin força limitades, historiadors, paleògrafs i lingüistes no podem obviar-ne la rellevància en el panorama social i cultural de la Catalunya de finals del segle X i començaments de l'XI. La figura de *Bonushomo* continua sent pràcticament un misteri, i és que és força habitual, dins de la historiografia contemporània, ignorar les velles lletres.

El testimoni documental que va deixar el jutge i escrivà Bonsom de Barcelona és, innegablement, abundant. Tanmateix, coneixem ben poca cosa sobre la seva vida, i aquesta ha quedat limitadament recollida als estudis de VALLS[1] –qui no va arribar a esbossar-ne una biografia completa–, IGLESIA[2] i MUNDÓ[3], qui amplià aquell primer recull biogràfic del personatge en un capítol exhaustiu dedicat a la figura de l'escrivà, inclòs en un compendi minuciós que inclou una edició i traducció al català del *Liber iudicum popularis*, ordenat pel mateix Bonsom[4]. Si bé la biografia més extensa compilada sobre el jutge Bonsom ha quedat en mans de Mundó –la qual és l'obra historiogràfica de referència pel que fa a la seva figura–, l'estudi sobre l'escola jurídica de la Catedral de Barcelona al voltant dels segles X i XI i llurs *homines scholastici* és un front obert a la investigació i a la recerca paleogràfica, sobretot encapçalada pels investigadors FONT I RIUS[5], BAUCELLS[6] i ALTURO[7], ALAIX; entre d'altres.

Si bé considero que la diplomàtica com a disciplina es troba en un estat d'estancament al nostre país i, en termes metodològics, «en crisi» des del segle XIX, crec que és indiscutible que podem assumir que ha quedat, durant els últims anys, força desatesa. I vist en perspectiva, i perdoneu el pessimisme preconcebut, no sembla que la codicologia sigui el destí preferit de les noves generacions d'historiadors. Atès l'ermàs desesperançador que hom pronostica en el camp de la diplomàtica durant les properes generacions –assumpció que hom espera que sigui tan sols una predicció sobrevinguda i errònia feta des del pur desconeixement–, el present treball pretén servir de base per a una futura investigació al voltant de la figura d'aquest jutge-escrivà, de qui sabem ben poques coses, però que ens ha deixat una selecció ben àmplia de documentació escrita.

Així doncs, hom presenta un inventari de tots els diplomes de la mà de Bonsom de Barcelona, en els quals apareix com a escriptor, copista, actor jurídic, testimoni; o simplement hi és esmentat. Ateses les limitacions imposades, aquest treball no desenvolupa la faceta de jutge de Bonsom. Si bé sabem que Bonsom també va exercir aquesta professió, aquesta línia d'investigació encara resta poc explorada, i podria ser una oportunitat per indagar més en la biografia d'aquest personatge en una futura recerca.

---

[1]VALLS, «El Liber Iudicum», 200-212.
[2]IGLESIA, *La difusión,* 95-279.
[3]MUNDÓ, «El jutge Bonsom», 101-117.
[4]ALTURO et al., *Liber Iudicum Popularis,* 2003.
[5]FONT I RIUS, «L'escola jurídica», 67-100.
[6]BAUCELLS, «Les dignitats», 69-79.
[7]ALTURO, «Els homines scholastici», 81-110.

Metodologia, hipòtesi i objectius

La metodologia emprada en el present estudi és el buidatge de totes les fonts publicades i la recopilació i indexació de totes les obres de Bonsom, siguin de naturalesa jurídica, documental o literària. Per tal de situar a Bonsom i els seus escrits, el treball parteix d'una biografia de l'escrivà, complementada amb un estudi sobre el seu temps històric i el seu estil literari. El bloc central de l'estudi és la classificació dels diplomes i còdexs: hom ha buscat, entre les principals publicacions de diplomes de finals del segle X i començaments de l'XI a Catalunya, el nom de *Bonsom, diaca i jutge* –amb les dificultats metodològiques i filològiques que hom atendrà més endavant– i s'han seleccionat aquells documents que coincidien amb el nostre personatge. Aquest procés ha suposat llargues hores de consulta dels diplomataris catalans publicats, sobretot d'aquells més propers geogràficament a la capital comtal, on sabem que Bonsom fou més fructífer. La tasca d'investigació ha estat facilitada, en gran part, per les edicions de la *Catalunya Carolíngia* i els diplomataris publicats per la Fundació Noguera. Així mateix, també ha resultat de gran ajuda l'article a cura dels profs. Alturo i Marquès[8].

No obstant, hom és conscient de la gran quantitat de pergamins no editats que encara resten ignots als dipòsits dels arxius locals i comarcals i que, tot i el recompte més o menys acurat que hom us pot presentar, l'escàs nombre d'edicions publicades no em permetrà identificar la producció manuscrita completa d'aquest jutge. Atesa la manca de temps, hom també ha descartat fer un buidatge de les fonts inèdites del bon Bonsom.

L'objectiu d'aquesta investigació és, doncs, servir-se de la paleografia i la diplomàtica per a fer història de la cultura, història del dret, de la llengua i de la literatura catalanes. Es presenta un treball interdisciplinari, que es serveix de les humanitats i que, alhora, treballa per a contribuir-hi. A través d'aquest inventari, hom es proposa també repassar l'activitat professional del diaca i jutge Bonsom, compilar la seva producció escrita i copiada, i reconstruir la seva vida.

El context històric: la proto-Catalunya del mil·lenni

Per atansar-nos a la tasca judicial, amanuense, literària i religiosa –en la mesura que Bonsom també era eclesiàstic– del nostre protagonista, hom es veu obligada a esbossar breument el context social, polític i cultural en què visqué. La figura de Bonsom no es tracta d'una personalitat aïllada en el seu temps, sinó que constitueix una manifestació més de l'aflorament de documents de naturalesa jurídica a Catalunya en el tombant del mil·lenni[9]. I és que la producció catalana escrita dels segles IX i X –recollida, en major part, dins del vast projecte *Catalunya carolíngia,* encapçalat pel mestre Ramon d'Abadal i de Vinyals—, suma més de 6.000 diplomes, una xifra inigualable en cap altre país europeu. Certament, la Catalunya de tombant de mil·lenni denotava una certa

[8]ALTURO I MARQUÈS, «La Publicació», 305-324.
[9]FONT I RIUS, «L'escola», 69.

alfabetització social; minúscula –apunta Alturo– però no inexistent[10], que contrastava amb l'esplendor anterior d'època visigoda.

I és que,

> l'entrada dels sarraïns –que ocuparen Barcelona i hi romangueren gairebé durant tot el segle VIII– afectà profundament l'anterior situació cultural i, potser, en no menor mesura, contribuí a amagar-ne la realitat amb la destrucció, no necessàriament volguda, de les principals fonts que ens en podien donar prova[11].

La presència sarraïna al Principat, però, no acabà amb la recuperació de la ciutat per part del món cristià a començaments del segle IX i la ciutat de Barcelona es veurà novament sotragada per una ràtzia organitzada per Al-Mansur el juliol del 985. Les cròniques de l'atac –tan cristianes com musulmanes– coincideixen en l'atroç agressivitat i destrucció de l'assalt. Així doncs, fruit de les descripcions de les fonts coetànies –Bonsom és un dels cronistes d'aquest atac– podem afirmar que gran part del patrimoni gràfic i documental de la Catedral de Barcelona va ser destruït. L'atac deixà el record amarg de no pocs morts, molts ferits i nombrosos captius i, atès que els sarraïns eren, en termes de producció cultural i intel·lectual, força superiors als atacats, Alturo ha considerat un possible "robatori" de llibres per part dels musulmans, fet que confirma un evident interès cultural per la documentació de la canònica barcelonina. De fet,

> potser també s'endurien els títols de propietat que trobaven per la vàlua jurídica que se'n derivava i, a causa d'ella, per forçar també al pagament pel seu rescat. Els assaltants no se'n podien emportar els béns immobles, però sí la documentació que en justificava la possessió, cosa que podia causar un greu perjudici als propietaris, a qui, ni que fos indirectament, es podia obligar, també així, a pagar més, no sols per la redempció de llur llibertat sinó també per la recuperació de llurs hisendes.[12]

Partint de la cronologia en la qual podríem situar la figura de Bonsom, d'entre el 979 –data del seu primer diploma– i el 1024 –data de l'últim document conegut d'aquest jutge–, podem deduir amb força seguretat que Bonsom –dit «de Barcelona»– va viure durant l'últim terç del segle X i el primer terç de l'XI. Aquest període correspon als anys dels regnats dels comtes del Casal de Barcelona Borrell II (972-993), Ramon Borrell (993-1018) i Berenguer Ramon I (1018-1035), amb la respectiva regència d'Ermesèn, l'esposa de Ramon Borrell.

Durant els darrers anys del comte Borrell, aquest consagrarà la independència dels seus comtats en rebutjar l'ajuda oferta pel rei Hug al preu del reconeixement personal de la seva obediència (988). Després de l'escomesa del 985, el comte Borrell va dedicar els últims anys de la seva vida a la reconstrucció del país, especialment a les marques de ponent i de migdia que més havien sofert l'atac[13]. Tanmateix, si bé va saber reeixir a

---

[10] ALTURO, «El nivell cultural», 189-206.
[11] ALTURO , «Els homines scholastici», 82.
[12] ALTURO , «Els homines», 83.
[13] SOBREQUÉS, *Els grans comtes,* 2011.

assolir la independència definitiva dels seus comtats, no sabé mantenir-ne la unitat. El seu testament separava el comtat d'Urgell –deixat en herència al seu fill Ermengol– del lot essencial Barcelona-Girona-Ausona, que heretarà el primogènit Ramon Borrell[14]. A la mort del seu pare, Ramon Borrell actuarà des del primer moment en plena sobirania de les seves atribucions.[15] Sense entrar en massa detalls, Ramon refermà la relació del comtat amb Roma i hagué de fer front a un període especialment convuls pel que fa a les incursions musulmanes. Viatjarà a Còrdova[16] per a pactar amb els exèrcits sarraïns i, tot i que les ofensives d'aquests no afebliran la força dels comtats, sí que feren trontollar i recular l'obra repobladora represa pel comte Borrell anys abans.

Davant de la mort precoç del comte i donada la minoria d'edat del primogènit Berenguer Ramon *I*, la potestat del comtat de Barcelona passarà a mans de la vídua, la comtessa Ermesèn, en un condomini compartit. Segons Sobrequés, l'«energètica comtessa» va posar les primeres pedres per a consolidar la supremacia del comtat de Barcelona, mentre que Berenguer Ramon impulsà alguna expedició amb l'objectiu d'estendre les fronteres del comtat, malgrat que aquestes mai arribessin a consolidar-se.

Durant els segles X-XI, els comtats catalans no deixaran de patir les conseqüències dels enfrontaments bèl·lics, no només amb els infidels, sinó també entre bàndols suposadament seguidors de Crist. I és que el context socioreligiós ens obliga, gairebé forçosament, a fer esment de l'heretgia adopcionista, la qual afectà directament la producció literària catalana[17]. Si la documentació elaborada pels escrivans catalans ja era limitada, aquesta minsa producció viurà supervisada per la mirada de Carlemany, qui no estava disposat a deixar florir dissidències religioses, i encara menys, a consentir divisions en l'ortodòxia catòlica carolíngia. És per aquest motiu també que, per tal d'assegurar una sòlida unitat dels seus regnes, «feu costat al Papa en la difusió d'una litúrgia uniforme i general»[18]. L'escassa producció literària de l'època, segons Alturo, fou fruit de

> la contorbació social d'un ambient bèl·lic, sens dubte, però, sobretot, per por a la censura i condemnació per part de l'autoritat sobirana. Per por, en definitiva, a l'expressió del lliure pensament, por que crec endevenir àdhuc en la particular insistència amb què la documentació urgellesa sembla evocar el nom de la santíssima Trinitat en l'inici del protocol[19].

És evident que aquest context condicionà la producció cultural de la nostra terra i, tot i que continuà havent-hi transmissió de cultura literària –demostrat per ininterrompuda

---

[14] SOBREQUÉS, *Ibid.*
[15] SOBREQUÉS, *Ibid.,* 22-23.
[16] De fet, el nostre escrivà Bonsom és present com a jutge i testimoni en els testaments d'alguns dels acompanyants del comte Ramon a l'expedició de Còrdova. Vegeu ORDEIG, *Diplomatari de la Catedral de Vic*, 67.
[17] La polèmica teològica al voltant de l'adopcionisme ha estat tractada amb destresa a ABADAL, «L'efervescència», 93-181, a ABADAL, *El domini,* 1986. Abadal atribueix a l'heretgia ser un dels motius que explicaria la baixa producció cultural catalana del segle que ens ocupa.
[18] ALTURO, «El nivell»,195.
[19] ALTURO, «El nivell»,195.

còpia de còdexs–, Alturo constata una «pràctica desaparició de creació literària»[20], deixant el camp de les lletres limitat a ben poca cosa.

D'aquí, doncs, parteix el present treball, que pretén rescatar i revalorar la tasca dels *homines scholastici* –i més concretament, del diaca i jutge Bonsom–, els quals, en l'ermàs de la literatura a la proto-Catalunya, intentaren recuperar amb una certa elegància i vocació la brillantor rovellada de les lletres catalanes. Cal tenir en compte, però, que els lletrats de bona lletra i elegància literària eren veritablement escassos. Evidentment, no tots els escrivans eren igual de competents, ni tenien la mateixa vocació per l'escriptura ni els mateixos coneixements de gramàtica i cal·ligrafia. Així doncs, el cas dels *homines scholastici*, i més concretament, el cas del nostre protagonista Bonsom, és un cas d'enorme excepcionalitat entre els escrivans, que escrivien «majoritàriament, de manera molt desgavellada i matussera, amb poquíssim respecte per la gramàtica i, en aparença, quasi nul coneixement de la retòrica»[21].

En definitiva, tot i que la producció literària catalana d'aquest segle no donà cap gran nom a les lletres llatines, hom pot quasi afirmar que els juristes de la Catedral de Barcelona foren responsables, juntament amb els eclesiàstics d'altres seus catedralícies destacades, com la Seu d'Urgell o Girona, del manteniment de la tradició literària, cultural, religiosa i moral de la Catalunya del segle X. Si hi havia a Catalunya un nivell cultural acceptable, es devia sobretot al passable funcionament de les tres estructures culturals bàsiques: els *scriptoria*, les biblioteques i les escoles[22]; i serà, precisament, llur pervivència, que possibilitarà, amb més o menys dificultats, un renovellament cultural al segle XI.

L'Escola jurídica de la Catedral de Barcelona

Parlar de Bonsom és parlar de l'Escola jurídica que es formà al voltant del nucli de la Catedral de Barcelona, sobretot tenint en compte l'elaboració del *Liber iudicum popularis*[23]; entre molts d'altres documents que foren signats per *Bonushomo levita qui et iudex* en el context d'aquesta canònica. Atenent la tasca d'aquests escrivans i jutges experts en el dret comptem amb l'article d'Alturo dedicat exclusivament als *homines scholastici* –a més de molts altres treballs dedicats a escrivans-jutges concrets[24]–, una breu secció de BONNASSIE[25], i un capítol exclusiu de Font i Rius dedicat a l'escola barcelonina, dins de l'edició del *Liber iudicum popularis* del 2003.

Cal notar, a la Catalunya del segle X i principis de l'XI, la presència d'un cos de juristes professionals, coneguts per la seva tasca com a jutges i escrivans en audiències judicials

[20]ALTURO, «El nivell»,194.
[21]ALTURO, *Ibid.,* 196.
[22]ALTURO, *Història del llibre,* 94.
[23]El *Liber iudicum popularis* és una adaptació del *Liber Iudiciorum* visigot, el compendi legislatiu promulgat en temps del rei Recesvint per regular la vida pública i privada del regne visigot. A Catalunya, Bonsom i d'altres juristes experts en feren una còpia i adaptació a la realitat de la Catalunya del tombant de segle.
[24]Vegeu, per exemple, ALTURO I ALAIX, *El canonge Adanagell,*193-198.
[25]BONNASSIE, *Catalunya,* 1979.

públiques, en els cercles polítics o dominicals i, particularment, com a redactors o confirmants d'actes negocials i altres instruments solemnes en la vida eclesiàstica i secular de l'època[26]. La formació d'aquesta selecció d'experts en el dret, essencialment visigòtic, es concentrava a les escoles monacals i catedralícies. Segons l'estudi de Bonnassie, l'ensenyament del dret va millorar «d'una manera remarcable a la segona meitat del segle X», millora que «es desprèn amb evidència de la sola lectura de les actes d'audiències»[27].

Ara bé, aquesta formació en les escoles catedralícies no sembla pas que fos absoluta. Iglesia es fixa en l'existència d'alguns *magistri*, independents de la pertinença d'aquestes escoles, que pot fer pensar en uns professors que prenguessin autònomament el *Liber iudicum* –el Llibre dels Jutges– com a objecte de les seves lliçons[28].

Ja Abadal s'havia referit a una escola jurídica de Barcelona prenent el mot no tant en una estricta significació acadèmica com en una correntia de mentalitats i actuació ben definides. De fet, l'àmbit d'actuació dels jutges de la capital s'estengué a un radi molt més ampli que el del nucli barceloní i els seus centres més propers. I és que tenim presència d'alguns seus representats més vistosos als comtats d'Osona, Urgell, Pallars-Ribagorça (Ponç Bofill Marc), Girona (Eroïg) i Besalú-Cerdanya (Oruç i Eroïg)[29].

Mans prodigioses com les de Ponç Bofill Marc –fill i deixeble d'Eroïg Marc i possible alumne de Bonsom–, però també les d'altres jutges distingits membres de l'escola barcelonina, com Oruç, Eroïg Marc –coetani de Bonsom–[30] o la del mateix Bonsom, signaran arranjaments, testaments, empenyoraments, compra-vendes i convenis particulars[31]; si bé també documents de major complexitat, com sentències judicials dictades pels mateixos comtes de Barcelona. La concertació plenament convencional dels intercanvis de béns o drets entre particulars oferia als nostres jutges un ampli camp d'exercici en la funció d'assessors, de testimonis instrumentals o de sengles redactors de les actes corresponents[32]. Aquest grup de *iudices* –del qual formava part Bonsom– eren alhora *scriptores* i, per tant, actuaven en una multiformitat d'actuacions jurídiques, demostrant forçosament llur bagatge jurídic, habilitat i competència.

D'entre aquests il·lustres jutges, en figura un d'assenyalat, precisament, a qui va dedicada aquesta recerca: el diaca i jutge Bonsom de Barcelona. Bonsom denotava una notable formació cultural, humanística, religiosa i moral, reflectida en les actes escripturades. I és que, s'adverteixen en aquestes una cura especial de la redacció i un estil elegant i

[26]FONT I RIUS, «L'escola jurídica», 69.
[27]BONNASSIE, *Ibid.,*163-164.
[28]FONT I RIUS, «L'escola jurídica», 70.
[29]FONT I RIUS, *Ibid.,* 69-70.
[30]Per a més detalls sobre la tasca judicial d'aquests escrivans, vegeu FONT I RIUS, «L'escola jurídica», 69-100. Es dedica una breu secció del capítol a cada un dels jutges-escrivans sobreescrits.
[31]VALLS esmenta un judici ordenat pel bisbe d'Urgell contra Sindered per l'arrabassament del castell de Queralt. En algunes declaracions de testaments sacramentals, dutes a terme entre Barcelona i Vic, s'esmenta la presència tant de Bonsom com d'Eroïg Marc o Ponç Bonfill Marc. Citat a VALLS, «El Liber Iudicum», 211.
[32]FONT I RIUS, «L'escola jurídica», 74.

florit[33], que defuig de la rigidesa estereotipada de què es ressenten la majoria dels contractes dels escrivans contemporanis[34]. El que hom més destaca de l'estil literari de Bonsom és que podríem atribuir-li l'adjectiu d'escriptor «vocacional»: les seves escripturacions denoten passió per la llengua, l'escriptura i la còpia de documents. Tenim testimonis escrits que certifiquen la cura que tenia Bonsom per la llengua –esmena les seves pròpies errades en els mateixos diplomes– i, fins i tot, reconeix que pot estar imprecís com a conseqüència del seu propi cansament.

Dades biogràfiques

El diaca i jutge Bonsom és considerat «un dels lletrats més notables de les acaballes de l'època pròpiament carolíngia i l'inici del període capet»[35]. A través de les anàlisis paleogràfiques hom té constància –segons Mundó, el qual reconeix que és un recompte «encara no exhaustiu»– d'uns cent 25 documents que es refereixen a *Bonushomo levita et iudex,* 22 dels quals es conserven originals, escrits íntegrament per ell i firmats com a notari del text[36]. La seva firma, però, encara consta com a testimoni en uns altres 4. Bonsom firma com a *scriptor* (979-1002) i, després, com a *exarator* (1002-1012): amb lletres allargades que imiten les emprades en els documents de la cancelleria reial carolíngia per a la primera línia i per a la subscripció dels seus notaris[37]. És, precisament, d'aquests 125 documents, d'on podem extreure la mica d'informació existent sobre la vida del nostre jutge.

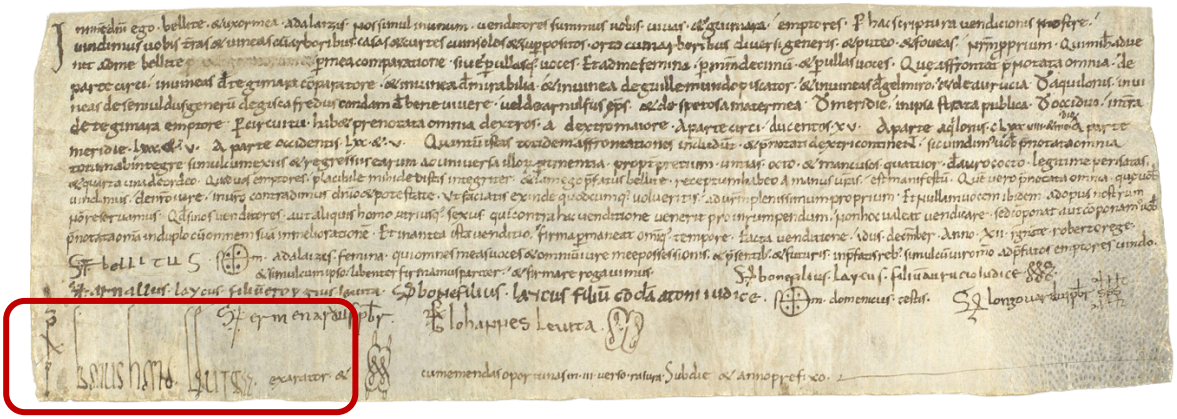

Fig. 1. Signatura autògrafa de l'escrivà, levita i jutge Bonsom de Barcelona. Fragment d'una venda. (Font: ©ACA, Cancelleria, pergamins, Ramon Borrell, núm. 88).

De bell antuvi no sabem ni on ni quan havia nascut Bonsom, però podem intuir que la seva activitat com a escriptor va durar ben bé 45 anys, atès que el darrer testimoni del jutge correspon al 1024, se'l pot suposar nascut després de mitjan segle X. Els documents que coneixem –ara dispersos entre Barcelona, Vic i Montserrat– provenen, a l'origen, de la catedral de Vic, del monestir de Sant Cugat del Vallès, de la catedral i el palau comtal

[33]Tractat a MARTÍNEZ, «Aspectos», 433-441.
[34]FONT I RIUS, «L'escola jurídica», 71.
[35]ALTURO I ALAIX, «Un text escrit», 15-36.
[36]MUNDÓ, «El jutge Bonsom», 108-109.
[37]MUNDÓ, *Ibid.,* 108.

de Barcelona, i de l'abadia benedictina de Sant Pere de les Puelles[38]. Aquesta llista de localitats coincideix amb l'ordre d'aparició cronològica del personatge, de manera que Mundó ha pogut traçar part de la seva trajectòria.

Així doncs, el seu primer document conegut és signat a *Sancti Petri sedis Ausonensis* (ara Vic d'Osona) el 8 d'abril del 979. Mundó considera, en base a aquest document, que Bonsom podria haver nascut a Osona, o almenys, és on hauria rebut l'educació clerical – hi consta ja com a *levita*– així com la literària, jurídica i cal·ligràfica. Tanmateix, la tasca dels escrivans no era geogràficament fixa i, per tant, no podem confirmar en cap cas, que Bonsom fos osonenc. En efecte, tenim constància que l'estil ric de Bonsom era ben conegut a la Catalunya del segle X i, per tant, el seu prestigi el convertia en un personatge molt sol·licitat pels monestirs i catedrals d'arreu del Principat.

De fet, el gener del 987 Bonsom ja no signa a Osona, sinó que s'ha traslladat al monestir de Sant Cugat del Vallès, *in loco Octaviano*[39]. Valls i Taberner, en el seu esbós biogràfic sobre Bonsom, considera, coincidint amb el que ja havia aportat Sanpere i Miquel, que Bonsom s'hauria format íntegrament al monestir de Sant Cugat[40], tot i que no n'era monjo. El més freqüent era que els juristes pertanyessin als estaments del clergat catedralici, però Bonsom no passà d'ésser diaca. Malauradament, la vida de Bonsom des del punt de vista biogràfic és molt fosca, i se'n sap ben poca cosa com per afirmar explícitament on va rebre la formació clerical.

Tot i el trasllat a Sant Cugat, Bonsom retornarà a Osona en diverses ocasions per actuar-hi com a escrivà. Al *Diplomatari de la Catedral de Vic (s. XI)*[41] Bonsom signa com a escrivà en 4 documents d'entre el 1002 i el 1010, i apareix, puntualment, en un de 1015[42]; fet que certifica el retorn esporàdic a la capital osonenca. Al monestir del Vallès fou activíssim sobretot durant els anys 987 i 993, i va començar també la seva carrera com a jutge. De fet, el primer document on apareix com a *iudex* –fins ara havia signat únicament com a *levita*– és del 17 de febrer del 988 a l'Església de *Sancti Petri de Octaviano*, a l'actual Sant Cugat. No obstant, Bonsom no dedicà tot el seu temps a la redacció d'actes notarials, sinó que desenvolupà una preeminent tasca com a exigent amanuense de còdexs. Segons Mundó, sembla que fou al monestir de Sant Cugat on Bonsom començà a transcriure-hi una còpia de la Bíblia[43]. Durant el trentenni següent, entre el febrer del 994 i el 1024, encara redactà a Sant Cugat una quinzena més d'actes notarials[44].

Cap al desembre de 993, Bonsom comença la seva carrera a Barcelona, posant la seva perícia jurídica i cal·ligràfica al servei de la cort dels comtes Ramon Borrell i Ermesèn.

---

[38]MUNDÓ, *op. cit.,* 109.
[39]Vic, Arxiu Capitular, calaix 6, n. 2.107. Citat a MUNDÓ, «El jutge Bonsom», p. 108-109. Probablement, els monjos del monestir de Sant Cugat requerissin dels serveis del nostre protagonista, com a conseqüència del prestigi d'aquest.
[40]VALLS, «El Liber Iudicum», 14.
[41]ORDEIG, *Diplomatari de la Catedral de Vic*, 2003.
[42]ORDEIG, *Diplomatari,* 107, doc. 764.
[43]MUNDÓ, «El jutge», 109.
[44]MUNDÓ, *Ibid.,* 110.

Es coneixen almenys 45 diplomes redactats per Bonsom a la ciutat i als seus voltants, i encara en una desena més hi apareix com a testimoni. Les intervencions de Bonsom com a jurista seran majoritàriament en servei del bisbe i dels canonges de la catedral, i sovint també a l'abadia de Sant Pere de les Puelles.[45] Valls i Taberner també valora l'existència de bones relacions entre Bonsom i el monestir de Ripoll, la biblioteca del qual fou destí recorrent del nostre protagonista[46].

A Barcelona, Bonsom no va romandre inactiu. Al voltant de l'any 1000, segons Mundó, Bonsom va muntar una escola per a la formació de gramàtics, cal·lígrafs i juristes –cosa que demostra vocació per les lletres, a més d'un evident interès pedagògic[47]–. Al mateix temps que formava a aquests nous jutges, a l'escriptori s'hi transcrivien còdexs per encàrrecs d'institucions i particulars[48]. Aquesta escola escriptòrica, però, no era una escola eclesiàstica. De fet, Bonsom tenia les seves pròpies idees avançades respecte al món civil i a la societat i, junt amb els clergues, hi apareix un grup de jutges, «aparentment» laics[49], molt actius –que serien deixebles del mateix Bonsom–. Ara bé, aquest concepte de «laic» és controvertit. Mundó adverteix:

> Una glossa del seu mateix còdex cardoní[50] donaria la clau per explicar tant el títol de *popularis* donat al seu *Liber* com de l'estima creixent del rol dels laics en la societat: en el foli 34v, on el text del llibre I, títol II, en la llei VIII parla de *laychus*, la glossa interlinear dona *popularis* com a sinònim. Es pot ben bé pensar que Bonsom destinava el seu *Liber iudicum popularis* al poble senzill, format sobretot per cristians humils i laics[51].

Per tant, sembla que el mot *laychus* era emprat per Bonsom simplement per referir-se a "poble", aquells qui no havien rebut l'ordre religiós. L'itinerari lèxic sembla clar: «laic» com a sinònim de «popular»[52]. De la mateixa manera, el terme *popularis* afegit al títol del *Liber iudicum* de Bonsom respon a un mer sinònim de «civil». Per tant, el «Liber iudicum popularis» és la compilació de dret civil oposada al canònic: el «Llibre de dret civil dels jutges», car no hem d'oblidar que «populus» té el sentit de «plebs»[53].

Més enllà del que ens ha deixat la seva producció documental, en sabem ben poc més de la biografia d'aquest personatge. Podem seguir les seves passes si hom es fixa en les datacions i les localitzacions dels documents que va anar signant, però la seva data de naixement i mort continuen sent un misteri per a la historiografia. L'últim document que trobem signat per *Bonushomo levita et iudex* correspon al 1024, de manera que podem

---

[45]MUNDÓ, «El jutge», 111.
[46]VALLS, «El Liber iudicum», 212.
[47]MARTÍNEZ, «Aspectos», 433.
[48]MUNDÓ, «El jutge Bonsom de Barcelona», 269-288. Ara a MUNDÓ, *Obres completes*, 587-610.
[49]En un document firmat per Bonsom com a *levita et exarator* firmen com a testimonis dos *Bonefilii layci* i un *Arnallus laycus filium Eroygius levita*. Citat a MUNDÓ, *op. cit.,* 113.
[50]Es refereix a la còpia del *Liber iudicum popularis* conservada a la Biblioteca de El Escorial. Aquest còdex se'l coneix també amb el nom de «Còdex de Cardona», atès que fou ofert pel bisbe de Vic, Joan Baptista Cardona (1581-1587), al rei Felip II el 1585. Extret de MUNDÓ, «El Còdex ». Dins ALTURO, ET AL. *Liber Iudicum Popularis,* 128.
[51]MUNDÓ, «El jutge Bonsom», 113.
[52]MUNDÓ, «El jutge», 113.
[53]ALTURO, «Els homines», 108.

intuir que, o bé Bonsom es va retirar de la seva vida d'escrivà o, simplement, va morir; no però sense haver deixat un testimoni considerable de la seva trajectòria professional.

Ara bé, hom ha trobat el que sembla ser un testimoni de la vida privada de Bonsom. Una definició del 10 de març de 1044, vint anys després de la desaparició dels testimonis escrits del nostre escrivà, certifica que «Bernardo Gischafredi simul cum uxore mea nomine Bonadomna, filia *quae fuit Bonihominis levite et iudicis* et Guinedellis feminae, [...]»[54]. Així doncs, estaríem parlant que Bonsom hauria tingut, almenys, una filla, Bonadona, i que s'hauria casat amb Guinedell. En aquell temps no era infreqüent que els eclesiàstics es cassessin i, que estigués casat i tingués descendència, obre una nova línia de recerca. El verb en perfet, *fuit* –que hom podria traduir per "va ser"– suggereix que el 1044, Bonsom «qui fou diaca i jutge», ja era mort.

L'estil literari de Bonsom

Davant d'un personatge tant polifacètic com era Bonsom i atenent les limitacions, aquest estudi se centra en remarcar el valor de Bonsom dins del camp literari, havent de rebutjar indagar en la seva condició de jutge o de diaca. Hom precisa dedicar una secció a l'estil que emprava l'escrivà Bonsom, característica pel qual destaca entre els escrivans coetanis i de qui Bastardas diu que «no solament es fa entendre, sinó que també sap commoure al lector»[55]. Atès que la biografia del personatge és molt poc descrita, és a través dels seus diplomes que podem conèixer la psicologia de Bonsom i el seu tarannà, molt treballador. De fet, unes taques de cera trobades al manuscrit Z.II.2 de l'Escorial demostren que Bonsom devia treballar de nits, en un moment suficientment fosc com per necessitar la llum de les espelmes.

Els escrits de Bonsom són meticulosos i demostren una clara afecció per la literatura. En els còdexs d'àmbit jurídic trobem comentaris i glosses esmenant el text original, fet que ens descobreixen a Bonsom com un expert jurista i mestre de jutges[56]. Tot i que Mundó i Martínez Gázquez assenyalin «la llatinitat de Bonsom, encara que mediocre i plena de solecismes i errors de flexió, esdevé bastant àgil», reconeixen que «ambdues constatacions s'expliquen i són atribuïbles a la redacció improvisada dels documents i l'ús quotidià del català, gairebé plenament format»[57].

De fet, recentment, els investigadors Alturo i Alaix han constatat que als segles IX-X, el català ja tenia presència viva a les llars i al carrer com a llengua d'expressió natural de comunicació corrent, però que els textos venien escrits predominantment en llatí[58].En aquest primer moment de formació del català escrit, només alguns antropònims o topònims, unes paraules aïllades, o alguns articles, tenien base catalana. De fet, és

[54]ACA, Cancelleria, pergs. Ramon Berenguer I, carp. 10, núm. 70 (*olim* 12 arm. Montblanc, sac Jesús, núm. 837), 155 x 218mm; editat en FELIU I SALRACH, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona,* 672, doc. 311.
[55]BASTARDAS, «El català», 511. Citat a ALTURO, «La historiografia», 19-38.
[56]MARTÍNEZ, «Aspectos», 433-441.
[57]MARTÍNEZ, «Aspectos», 433.
[58]ALTURO I ALAIX, «Lletres», 209.

precisament en el *Liber iudicum popularis* de Bonsom, copiat el 1011, on trobarem el primer testimoni de la grafia *ç*, emprada en el mot «in<n>oçentes», innocents, que és la glossa del lemma «innocuos», en el glossari adjunt al *Liber*[59].

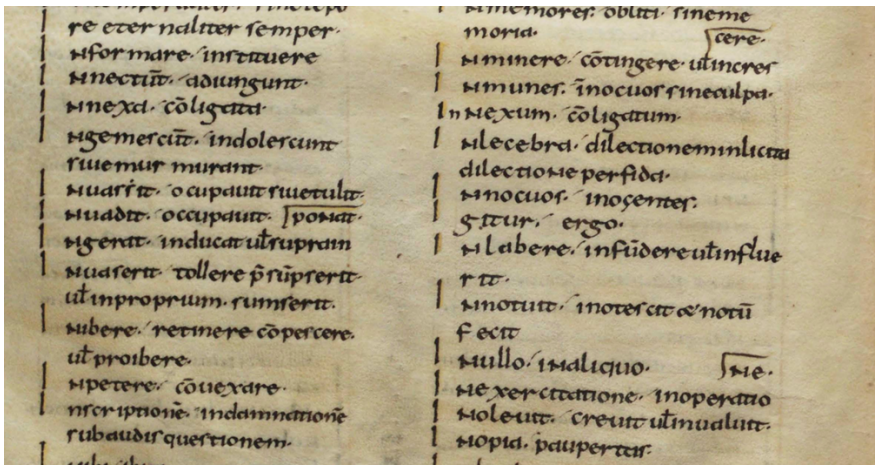

Fig. 2. Primer testimoni de la grafia *ç* al llibre de glosses del *Liber iudicum popularis*, de la mà de Bonsom. (Font: ©El Escorial, RBSE, ms. Z.II.2, fol. 274v).

Alturo i Alaix consideren que, per bé que «podem considerar Bonsom guerxo d'un ull, amb l'altre no es desvià mai de la línia recta. I és que, aparentment, li fallava la gramàtica; però, sense cap mena de dubte, fou un dels prínceps del seu temps en l'art cal·ligràfica»[60].

Si bé la figura de Bonsom ha estat, d'alguna manera, sobrevalorada[61], potser pel fortuït d'haver-se conservat d'ell «forces documents i alguns còdexs d'inqüestionable laboriositat, és cert que Bonsom fou més aviat un home de lletres diligent i esforçat que no pas competent i capaç»[62]. Amb aquestes declaracions, Alturo assenyala que, tot i que Bonsom sobresurt clarament de la mitjana dels seus col·legues contemporanis, un Eroïg Marc, per exemple, el supera de molt en talent i en instrucció[63]. En els seus diplomes, però, l'escrivà demostra una no mediocre capacitat narrativa i un considerable gust pel detall històric.

Sovint, però, mostrava una «agramaticalitat intel·ligible», segurament, com a conseqüència d'una redacció que es nodria del glossari annex al *Liber iudicum* de Bonsom, que copiava el *Liber glossarum*, un recull de glosses preexistent que s'inspirava en les glosses de Sant Isidor de Sevilla. Així doncs, no podem atribuir totes les glosses al propi Bonsom. Els glossaris pretenien explicar amb paraules senzilles una paraula més arcaica o tècnica, però sovint, els escriptors també els utilitzaven per buscar paraules poc comunes i donar més rellevància als seus escrits. Mir Bonfill, per exemple, emprava mots

[59]ALTURO I ALAIX, «Lletres», 349.
[60]ALTURO I ALAIX, «Un text escrit», 17.
[61]ALTURO, «La historiografia», 31.
[62]ALTURO, *Ibid*,, 32.
[63]ALTURO, *Ibid*., 32.

difícils per fer-se inintel·ligible. Els glossaris van esdevenir, pràcticament, una moda entre els escriptors. De fet, Alturo assegura que

> per als qui coneixen ja el nostre protagonista, no és menester de dir que, en els diplomes escrits per ell, no desaprofitava mai l'avinentesa de desencofrar fragments textuals d'acurada i personal redacció. I tothora hi posava de manifest una sentida vocació per les lletres i una ferma personalitat literària. Sempre amatent a trobar el mot més oportú, per transmetre amb major exactitud el missatge o per donar més colorit a l'expressió, en general, no li agradava d'usar paraules massa gastades ni corrents. Però tampoc no solia excedir-se en l'ús de mots allunyats del que era més comú, practicant en els glossaris la cacera d'aquells més rars i obscurs, tret d'alguna puntual conjuntura en què també volgué deixar palès el seu talent per a l'acrobàcia retòrica[64].

Bonsom havia d'ésser motiu d'admiració no sols la bellesa de la seva cal·ligrafia sinó també la rapidesa del seu traçat damunt del pergamí. Damunt del lemma del *textus* del Còdex de l'Escorial, f. 42[65] –còdex que la historiografia ha atribuït a Bonsom i el qual atendrem amb més detall més endavant–, escriu: *id est dictatio, compositio,* i en el marge afegeix: *Textus dicitur a texendo more telarum, quia sicut tela texitur filis, sic pergamena texuntur litteris et uerbis.* I en un altre lema glossava Bonsom: *uerborum tractu, id est, scripto, quia cum scribimus manum cum penna vel calamo trahimus*[66].

Aquest fragment, com en molts d'altres, Bonsom demostra gust per l'escriptura i una voluntat impecable de cuidar els seus escrits. Adverteix més de dues vegades que ell, *exarator, cum duas tintas hoc scripsi ad duo tempora et hic nomen meum itirati adnotaui,, cum emendas congruas in diuersis locis formatas*[67]*,* i en un altre cas:

> *BONUSHOMO*, *levita, scripsi et ss. cum duas pennas et duas tintas, octo versos scripsi cum una penna et una tincta et alios scripsi cum alia tincta et alia pinna, tesi et emendavi ubi dicit "de meride in termino de predicto Castulo Vetulo", sub die et anno prefixo*[68].

Bonsom acostumava a advertir els passatges, les línies, les paraules corregides en el text a fi d'evitar possibles sospites pel que fa a la voluntat dolosa de les modificacions[69]. En aquest últim cas, doncs, l'escrivà afegeix a l'escatocol una esmena que remet al fet que ha canviat de ploma i de tinta a mig pergamí, i especifica exactament el moment on s'ha fet aquest canvi: *ubi dicit "de meridie".* No fos cas que algú cregués les correccions introduïdes posteriorment i, per tant, invàlides! Aquestes correccions poden ser també un indici d'una persona quelcom distreta o cansada de tant de treball.[70] I és que si Bonsom

---

[64]ALTURO I ALAIX, «Un text escrit», 18.
[65]A partir d'ara apareixerà abreujat com a Z. II. 2.
[66]Al marge del full de Vic, Museu Episcopal, fragment XV, 3. Citat a MUNDÓ, «El jutge», 114; i editat a ALTURO, *Liber,* 635-785.
[67]Del primer de febrer del 995, UDINA, *La successió ,*1984. Citat a MUNDÓ, «El jutge»*,* 114.
[68]RIUS, *Cartulario,* 281, n. 331.
[69]MUNDÓ, «El jutge»*,* 114.
[70] MUNDÓ, *Ibid.,*114. Aquests detalls, juntament amb les taques de cera que podem trobar en alguns dels seus escrits demostren la seva afecció cap a l'escriptura i la seva actitud de treballador nocturn.

fou d'allò més primmirat per advertir-nos quan canviava de tinta, o quan repetia el seu nom en dos llocs diferents del mateix document, també tingué la sinceritat d'avisar que el perdonessin per uns errors en la redacció d'un document provocats pel cansament i la son "que li ocupava els ulls":

> *BONUSHOMO, levita, scripsi et ss. cum litteras rasas et superpositas et correctas in diuersis locis, quia occupati erant mei oculi somno et palpebre mee dormitacione*[71].

Tot el que hom ha dit fins ara ens porta a considerar Bonsom com un «autor literari»[72]. Ara bé, de Bonsom com a creador no se'n coneix res més que el pròleg al *Liber iudicum popularis*, on posa una mica d'èmfasi discursiu i descobreix la seva passió per la llei i per la legalitat[73]. Tanmateix, Mundó considera també atribuir a Bonsom la redacció acurada d'alguns documents importants, en els quals ell actua de notari. Aquesta redacció és objecte d'atenció per la presència d'hipèrbatons, prosòdies, il·lacions forçades i paraules llatines en desús[74], que resulten en un hàbil recurs derivat de la freqüentació, sovint abusiva, dels glossaris vistos anteriorment[75].

Aquest judici més aviat negatiu de les qualitats literàries de Bonsom seria injust si no es volguessin reconèixer altres circumstàncies de la seva vida i del seu treball. Així doncs, Mundó aplaudeix que

> [l]es glosses que contenen el còdex de Cardona i el fragment de Vic en conjunt esdevenen veritables comentaris de jurista expert [...]Més preuades, encara, són algunes glosses en català [...] Cal reconèixer, doncs, en Bonsom un esforç, una voluntat de servei i també, ¿perquè no?, un èxit com a mestre docent de gramàtica i de dret. I tant de bo es pogués generalitzar l'elogi dels seus coneixements lingüístics![76]

Producció documental i còpia de còdexs

En la mesura que trobem documents firmats per la mà de Bonsom repartits per més d'una vintena de localitats de Catalunya, sabem que «la ploma mai cansada» del diaca i jutge[77] va prestar serveis arreu del territori català. De fet, en l'índex onomàstic de l'edició del *Comtat de Barcelona*, a cura dels profs. Baiges i Jardí i Puig i Ustrell[78], conté, a l'entradeta corresponent al nom BONUSHOMO, BONUSOMO, BONHOME, BONUMHOMINEM, *levita, exarator* – escrivà – *iudex– testis*, fins a una vintena de topònims distints indicant la localització dels diplomes en els quals hi és esmentat Bonsom. S'hi llegeix: Ripollet, Sant Cugat del Vallès, Cerdanyola del Vallès, Aiguallonga, Caldes de Montbui,

[71]RIUS, *Cartulario,* 181-183, doc. 267. Citat a MARTÍNEZ, «Aspectos», 437.
[72]MUNDÓ, «El jutge», 115.
[73]MUNDÓ, «El jutge», 115.
[74]RIUS, *Cartulario,*181-183, n. 217. Citat a MUNDÓ, «El jutge», 115.
[75]MUNDÓ, «El jutge», 115-116. Per a altres usos dels glossaris, vegeu BASTARDAS «Nota», ALTURO «Els homines», ALTURO I ALAIX, «El canonge» i *Lletres*, aquest últim a propòsit del comte-bisbe Mir Bonfill.
[76]MUNDÓ, «El jutge», 116.
[77]ALTURO I ALAIX, «Lletres», 363.
[78]BAIGES I PUIG, *El comtat de Barcelona*, 1436.

Montcada i Reixac, Olèrdola, Parets del Vallès, Montjuïc, Querol, la Guàrdia de Montserrat, Palaudàries, Palau-Solità, Barcelona, Merdançà, Sants, Provençana, Banyols, Rubí, Sentmenat, Reixac i Santa Perpètua de Mogoda. Tot això tan sols dins del comtat de Barcelona.

Ja hem precisat que, segons Mundó, existeixen uns cent vint-i-cint documents firmats per Bonsom. No obstant, hom no només inventaria els pergamins els quals Bonsom signa com a autor del document, en funció d'escrivà o copista, sinó també en aquells que hi apareix com a testimoni o una altra condició: jutge de la causa, marmessor d'un testament, etc.

Ara bé, el nom Bonsom és comú en l'onomàstica catalana des de la meitat del segle X en endavant i, per tal de no errar en la identificació del nostre personatge, hom ha seleccionat per a l'inventari tan sols aquells «Bonsom» que signaven com a *levita, exarator, iudex* d'entre el 979 i el 1024. Tot i la bona intenció del petit estudi sobre Bonsom de Valls i Taberner[79], aquest ja erra en la identificació del nom del personatge, apel·lant-lo *Homobonus*. La traducció d'aquest *Bonushomo*, així com ho són totes les traduccions i adaptacions dels noms medievals a l'ortografia i normativa gramatical actual, presenta forces dificultats.

Atès que cada volum de la *Catalunya Carolíngia* ha estat a cura d'un investigador diferent, la traducció del nom de l'escrivà no està uniformitzat en totes les publicacions. De la mateixa manera, tampoc coincideixen les traduccions que en fan als índexs dels diplomataris publicats per la Fundació Noguera. La problemàtica de l'heterogeneïtat de traduccions del nom del nostre escrivà es també repeteix en altres publicacions, on trobem el nostre escrivà esmentat com a BONHOM, BONSOM, BONSHOM, BONNUSHOMO, BONUSHOMO, BONUSOMO.

La traducció i adaptació al català actual dels antropònims i topònims més o menys llatinitzats o arromançats dels temps medievals és, encara, un problema viu dins de la disciplina paleogràfica. Alturo, a propòsit de la publicació dels diplomes de la *Catalunya Carolíngia* i els problemes que aquests presenten en termes filològics, notava: «S'ha procurat, en aquesta ocasió, —se'ns diu—, de donar l'evolució més actual dels noms medievals. Però deixant de banda alguna incongruència que es detecta en aquest plantejament, no sempre dut a la pràctica [...]»[80]. Si bé és cert hom pot dubtar sobre quina és la forma "més actual" de BONUSHOMO, si Bonhom o Bonsom, «adoptada una variant, cal ser conseqüent amb ella, i no presentar-les totes indistintament i indiscriminada»[81], un error reiterat en les edicions del *Catalunya Carolíngia*. I és que, «la irregular solució d'aquesta qüestió pot donar origen a personatges o llocs fantasmes, [...] i a errònies interpretacions històriques (i fins lingüístiques, naturalment)»[82].

---

[79]v. nota 1.
[80]ALTURO, «A Propòsit», 290.
[81]ALTURO, «A Propòsit», 291.
[82]ALTURO, «A Propòsit», 290.

Sabem que Bonsom fou un prolífer amanuense de còdexs, i és que, a partir del tombant de segle, alguns centres d'escriptura –entre aquests, Sant Cugat– començaran a produir textos per a l'exportació, a la vegada que en produiran també per al consum intern de Catalunya, com és el cas del *Liber iudicum popularis* de Bonsom i la seva escola, amb còpies per a Barcelona, Sant Cugat i Vic[83]. Precisament, la còpia de *liber iudiciorum* serà singularment abundant a Catalunya, així com també ho serà, al llarg de tota l'alta edat mitjana, la còpia de Bíblies. Ara bé, Bonsom també dedicà part del seu temps a la redacció de diplomes certificant testaments, compra-vendes i sentències judicials que ens permeten atansar a la vida quotidiana dels proto-catalans del segle XI.

Així doncs, hom ha de fer una distinció en els tipus de documents que foren posats per escrit per Bonsom: per una banda, la còpia de còdexs, entre els quals destaca la seva versió del *Llibre dels jutges*; i, per l'altra, la redacció de diplomes que certifiquen actes notarials.

La còpia de còdexs: el Liber iudicum popularis i la Bíblia de Sant Cugat

Si Bonsom sobresurt com a escrivà i jutge professional d'entre la majoria dels seus coetanis és, precisament, pels exemplars del *Liber iudicum popularis*, una versió del *Liber iudiciorum*, *Llibre dels Jutges* o *Llibre dels judicis*, redactada en llatí per Bonsom l'any 1011 a Barcelona. Abans d'estudiar la versió del nostre jutge, però, em sembla convenient d'assenyalar que el *Liber* és una adaptació del *Liber iudiciorum* visigòtic, el vehicle de transmissió de la tradició jurídica romana a molts espais polítics de l'Europa meridional de l'Alta Edat Mitjana.

La versió del *Liber* de Bonsom, però, és una versió original perquè no es cenyeix únicament a la transcripció literal del *Liber* visigòtic, sinó que incorpora idees pròpies i esmenes que acompanyen el text. En tot cas, en el cas de les glosses, les de Bonsom no són totes pròpies, sinó que abunden les glosses copiades d'un altre glossari, d'inspiració isidoriana. El títol del *Liber*, «popularis», com ja hem vist, feia referència a "poble", "civil".

El *Liber iudicum popularis* del diaca i jutge Bonsom, a més d'un bloc central, és a dir, la reproducció dels 12 llibres del codi visigòtic, consta d'uns folis anteriors i posteriors que contenen un conjunt d'elements de naturalesa diversa[84]. D'entre aquests folis, Bonsom cregué necessari avantposar no només una nota d'autor, sinó també una llarga introducció. Es mantenien, davant del susdit capitulat, uns preàmbuls de to doctrinal, bàsicament isidorians, del desconegut Gisemund i un pròleg de la *Lex Baiuvariorum*[85]– ambdós textos introductoris copiats per Bonsom–. Seguidament, una llista dels reis visigots i francs –folis 6 i 6v–, un calendari litúrgic barceloní (*Martirorium*)–als folis 20, 20v i 21– i dos índexs dels 12 llibres legals complets –també de la mà de Bonsom–.

[83]ALTURO, *Història del llibre,* 86.
[84]FONT I RIUS, «El Liber Iudicum», 27.
[85]FONT I RIUS, «El Liber Iudicum», 28.

Aquestes peces, amb una petita alteració del seu ordre –algunes extrapolades de l'interior del capitulat–, formen un bloc coherent d'introducció al cos legislatiu[86].

Darrere d'aquest, a tall d'apèndix,

> s'hi insereix un glossari de més de 2.000 mots del *libro iudico* d'un gran interès, i l'aparat de glosses interlineals o marginals [...], i a continuació alguns *membra disiecta* extrapolats també del lloc originari que ocupen, dintre del capitulat legal o els seus preàmbuls.[87]

Ara bé, l'únic manuscrit sencer del *Liber iudicum popularis* de Bonsom, conegut amb el sobrenom del "Còdex de Cardona", es troba conservat a la Biblioteca de San Lorenzo de El Escorial –al manuscrit Z.II.2–; si bé la resta de còpies que se'n conserven són fragmentàries.

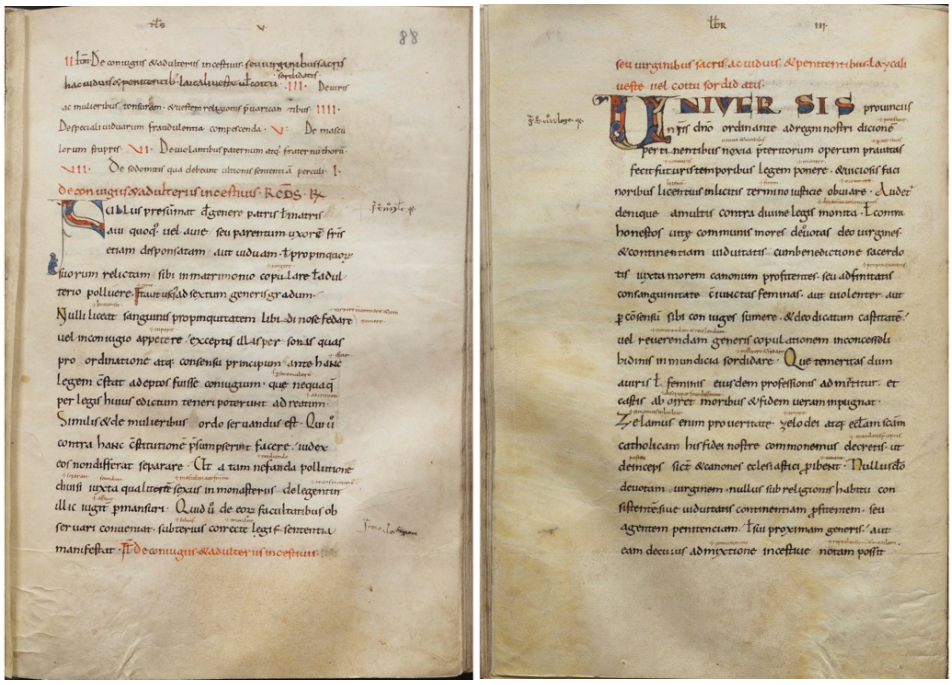

Fig. 3 i 4. Folis del *Liber iudicum popularis*, escrits a dues tintes i amb capllletres decorades de la mà del diaca i jutge Bonsom de Barcelona (Font: © El Escorial, RBSE, ms. Z.II.2, fol. 88 i 88v).

En el Còdex Escorial Z.II.2, la mà de Bonsom (A) és amb la qual s'escriví el gran gruix del còdex. L'escrivà usa una escriptura carolina perfecta executada amb traça i fermesa, plena de tocs personals característics. Aquesta mà és la que signa també el nom de Bonsom en la inscripció del començament del còdex[88]. Bonsom ha demostrat que era un òptim cal·lígraf, però també dibuixant, com es constata en els títols rubricats i les cinc-centes capllletres ornades que encapçalen cadascuna de les lleis de l'exemplar conservat de *Liber iudicum*.[89] Ara bé, al llarg del còdex hi intervenen, almenys, quatre mans

[86]FONT I RIUS, *Ibid.*
[87]FONT I RIUS, *Ibid.* Editats a ALTURO, *Liber*, 635-785.
[88]MUNDÓ, «El còdex», 131.
[89]MUNDÓ, «El jutge», 112. Vegeu Fig. 3.

contemporànies més (B, C i D); tot i que sembla que les intervencions de mans alienes en el còdex després de A foren sempre per voluntat de Bonsom.

En tractar els diplomes que transmetien l'obra del jutge Bonsom cal referir-nos al més antic ben datat que, fins al 1835, es conservava a Ripoll. El còdex ripollès s'havia acabat de copiar el primer de setembre del 1010, a Barcelona. El contingut d'aquest manuscrit, tot i que destruït, copia bàsicament el contingut del còdex cardoní –és a dir, el manuscrit Z.II.2–. L'edició més solvent d'aquest text és la del prof. alemany Klaus ZEUMER[90].

Altres fragments del *Liber* de Bonsom els trobem entre Vic, Sant Cugat i Barcelona. El primer, conservat a Vic, Museu Episcopal, fragment XV, 3, conegut com el Còdex de Vic-Manlleu: Aquest és un gran bifoli discontinu, que conté el fragment del *Liber* II, 1, 1 i 5 en un primer full i una tireta d'un altre. Un cop feta l'anàlisi paleogràfica, l'elaboració al mateix escriptori de Barcelona és evident, ja que és la mà és la de Bonsom i la de les glosses coincideix amb el glossador del Còdex de Cardona[91].

Alturo va identificar en l'escriptura inferior d'un document palimpsest de Sant Cugat unes glosses del mateix tipus que les *Glossulae ex libro iudico*[92] i que, segons Alturo, deuen ser notes d'un nou manuscrit del *Liber* completat per aquest glossari. Per altra banda, també tenim constància d'una còpia trobada en un encant de llibres fet a Barcelona l'agost de 1468: «un libre scrit en pergamins ab posts cubertes de cuyro, apel·lat *Liber iudicum populari(s)* [...]»[93].

Mundó també li atribueix a Bonsom la còpia d'una gran Bíblia a tres columnes, ara conservada a l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA, *codicum fragmenta* 250) que provenia dels fons arxivístics del monestir de Sant Cugat del Vallès. Es tracta d'un còdex de gran format, d'uns 450 x 350 mm[94] que, després de l'anàlisi paleogràfica, s'ha descobert que correspon a la mateixa mà del nostre Bonsom. Aquesta troballa ha despertat comparacions amb dues grans Bíblies de Ripoll, dos còdexs de grans dimensions els quals també segueixen una distribució del text a tres columnes[95] i contenen també caplletres dibuixades pel mateix escrivà[96].

Els diplomes

Més enllà de la còpia de còdexs, també trobem la mà de Bonsom en diplomes recurrents de la vida quotidiana del tombant de segle: certificats de compra-venda, empenyoraments, donacions, permutes, adveracions, testaments o sentències judicials. Actualment, aquests diplomes es troben recollits en els diversos diplomataris i cartorals de finals del segle X i el primer terç de l'XI. Així doncs, la investigació duta a terme m'ha permès elaborar un

[90]ZEUMER, «Leges Visigothorum», 1902.
[91]MUNDÓ, «El jutge», 107.
[92]Editades a ALTURO, *Liber*, 635-783.
[93]MUNDÓ, «Els manuscrits», 124.
[94]MUNDÓ, «El jutge», 108.
[95]MUNDÓ, «El jutge», 108.
[96]MUNDÓ, «Darrers estudis», 14.

inventari de tots els diplomes copiats o redactats per Bonsom dins les publicacions catalanes corresponents a la cronologia anterior.

L'inventari

L'inventari que hom ha elaborat en base a les dades recopilades dels diplomataris editats classifica tots els documents de la mà de Bonsom en unes taules amb les entrades següents: tipologia del document, número atorgat per l'editor, signatura del pergamí original o còpia, data crònica i tòpica, regest –de l'edició més actual–, estudis anteriors on el podem trobar editat o regestat, i rol que pren Bonsom en cada diploma: si bé apareix com a *levita, iudex, exarator*; si signa com a autor o simplement n'és testimoni, jutge de la causa o marmessor.

Per tal d'assolir l'objectiu de recopilar tot el material documental generat pel nostre escrivà, hom ha buscat entre les publicacions que contenen diplomes d'entre el 979 i el 1024. Atesa la cronologia, la procedència del nostre jutge i les canòniques on hi fou més actiu, aquesta recerca s'ha limitat, en primera instància, al comtat de Barcelona i Osona; però també a altres seus rellevants del Principat en les quals hom ha considerat que Bonsom hi podria haver intervingut: Girona, Manresa, Ripoll o Terrassa. Si bé és probable que encara existeixi algun escrit de Bonsom en diplomataris de caràcter més local, el que presento pretén ser una recerca exhaustiva –ans no tant completa com m'hagués agradat, donades les limitacions ja presentades– de tota la documentació generada per aquest escrivà d'actitud i ploma incansable. Podeu trobar les publicacions consultades a la bibliografia del present treball.

Un cop efectuada la recerca i la posterior classificació, s'adjunta a continuació una taula-resum de l'inventari dels esments a l'escrivà, levita i jutge Bonsom de Barcelona d'entre el 979 i el 1024:

	Escrivà	**Testimoni**	**Jutge**	**Marmessor**	**Altra condició**	**TOTAL**
CC– Comtat de Barcelona	77	3	6			**86**
CC– Comtats d'Osona-Manresa	3					**3**
CC– Comtats de Girona, Besalú i Empúries	1					**1**
CC– Els diplomes carolingis a Catalunya					2	**2**
Cartulari de Sant Cugat	16	3				**19**
Diplomataris comtals de Barcelona	3	1	1		3	**8**
Diplomataris l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona	22	11	4			**37**
Diplomataris de la Catedral de Vic	4	1	5			**10**

Col·lecció diplomàtica de *l'Archivo Ducal de Cardona*	1					**1**
Diplomatari de Sant Pere de Galligants			1			**1**
Diplomataris de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara	1					**1**
Diplomatari del monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa			1			**1**
Diplomatari del Monestir de Ripoll	1					**1**
L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona	1	1				**2**
TOTAL	**130**	**20**	**18**	**0**	**5**	**173**

La taula anterior presenta dos eixos de classificació: En l'eix horitzontal, el recompte d'esments a Bonsom en les diverses publicacions de diplomes corresponents a la cronologia 979-1024. En l'eix vertical, la funció que pren el nostre protagonista en cada document, i un recompte final que concreta quantes vegades apareix citat –dins dels diplomes editats– fent cada tasca.

Cal notar que el recompte classifica tan sols el nombre "real" de diplomes publicats. És a dir, aquells diplomes que apareixen regestats i transcrits en més d'una publicació, han estat reduïts a l'edició més moderna d'aquest.

Per tal de simplificar la taula-resum[97], en els casos en què Bonsom complia més d'una funció alhora, és a dir, exercia d'escrivà i alhora de testimoni, o bé, de jutge i testimoni, s'ha classificat de la manera següent: testimoni+ jutge= jutge; escrivà+ testimoni= escrivà; jutge+ escrivà= jutge. Vegem, doncs, que la funció més exercida pel nostre Bonsom era, de manera força contundent, la d'escrivà –Bonsom signa com a redactor del document en un total de 130 diplomes–, però també hi són freqüents els esments a Bonsom en condició de testimoni –20 ocasions– o de jutge –18–. En altres diplomes també el podem veure de venedor. Certament, Bonsom era un personatge molt versàtil i podia actuar en múltiples atribucions.

Tot i ser un escrivà, en primera instància, al servei dels comtes barcelonins i el monestir de Sant Cugat, això no el va impedir de prestar serveis arreu dels comtats catalans: en documentem presència als diplomataris gironins, osonencs, bagencs i, fins i tot, ripollesos! Aquesta mobilitat es pot atribuir a l'enorme tasca de Bonsom com a escrivà i jutge, sol·licitada i reconeguda a centenars de quilòmetres de distància del nucli barceloní.

[97]Per veure les signatures completes, consulteu l'inventari de pergamins.

Conclusions

És a través de la producció documental posada per escrit pel nostre escrivà i jutge Bonsom i, més concretament, per la data i la localització on signava els pergamins, que hom ha pogut desdibuixar la biografia d'aquest personatge[98]. En total, l'estudi arreplega 173 aparicions del diaca i jutge Bonsom de Barcelona, concentrades majoritàriament en el comtat de Barcelona, sobretot al voltant del nucli jurídic de la catedral i el monestir de Sant Cugat.

Aquesta xifra supera en gairebé una cinquantena els pergamins que havia recomptat Mundó en la seva primera aproximació al jutge Bonsom –uns cent vint-i-cinc–, aquest sense haver atès, però, les intervencions sense signatura autògrafa ni els diplomes en els quals ell no n'era el redactor. Aquesta nova proposta actualitza, doncs, les investigacions anteriors.

A tall de conclusió, podem afirmar que Bonsom va actuar tant a Vic, com a Sant Cugat o Barcelona, però també es té constància de Bonsom als diplomes de Ripoll (997), Girona (995) o Cardona (993). Així doncs, és simptomàtic que trobem pergamins de Bonsom repartits per les extenses terres catalanes, però no podem assegurar-ne al 100% la seva procedència, donat que a la majoria dels documents vistos no indiquen data tòpica. Així doncs, per poder situar els diplomes hom s'ha fixat en els topònims dels alous que s'intercanviaven en les actes.

Gràcies a la recopilació dels diplomes en què Bonsom intervé, directa o indirectament, hom ha pogut reconstruir una part de la seva vida i, fins i tot, documentar l'existència d'una descendent seva, 24 anys després que aquest signés el seu últim document. Si bé Bonsom segueix essent un escrivà força desconegut; el present treball pretén atansar al lector una mica més a la seva tasca, i situar-lo en el panorama literari català del tombant de segle.

És a través de l'anàlisi paleogràfica i la lectura de fonts primàries que els futurs historiadors i historiadores seran capaços de reconstruir el passat, si bé, aquest estudi és només una primera passa cap a una investigació molt més extensa que analitzi de manera més exhaustiva tots els pergamins on hi intervé Bonsom, i poc a poc, poder reconstruir la totalitat de seva vida. I no només la seva, sinó la de tots els escrivans; una línia d'investigació que, tot i encetada, encara li queden molts camins per explorar.

La present recerca s'ha vist limitada, en primer lloc, pel nombre d'edicions diplomàtiques publicades. L'inventari agrupa i cataloga tots els pergamins editats, però tot el que encara resta sense editar conforma un forat negre dins de la investigació sobre aquest personatge. Una altra limitació ha estat el temps i l'espai. Evidentment, m'hagués agradat editar un dels pergamins del nostre protagonista i, fins i tot, poder-lo traduir. De moment, ho reservem per a un futur Treball Final de Màster, que atengui l'edició dels còdexs copiats per Bonsom i l'edició i la traducció al català dels diplomes més rellevants redactats per

[98] v. *Dades biogràfiques*.

l'escrivà, –també els inèdits!–, acompanyat d'una anàlisi prosopogràfica, paleogràfica, filològica i literària del personatge molt més exhaustiva del que aquí es presenta.

Tot plegat pretén contribuir en l'estudi d'aquests *homines scholastici* de la catedral de Barcelona, i aportar una miqueta –ans molt menys del que seria necessari– a aquesta disciplina tan poc descoberta que és la diplomàtica. En tot cas, aquest inventari obre les portes a una futura investigació molt més extensa sobre la figura del bon Bonsom, de qui encara queden molts secrets per revelar.

Bibliografia

ABADAL I VINYALS, RAMON. *Els diplomes carolingis Catalunya.* Ginebra: Institució Patxot de Catalunya, 1952.

ABADAL I VINYALS, RAMON. *El domini carolingi a Catalunya (Vol.1).* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1986.

ABADAL I VINYALS, RAMON (coord.); FONT I RIUS, JOSEP M.; MUNDÓ, ANSCARI M. (dir.). *El comtat de Barcelona.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1986.

ABADAL I VINYALS, RAMON. *Els comtats de Pallars i Ribagorça.* 3 vol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2009.

ALTURO I PERUCHO, JESÚS. «Els *homines scholastici* i els libres a Barcelona en època carolíngia». A *La Basílica de la Santa Creu i Santa Eulàlia: La catedral abans de la catedral (IV Jornades de les Basíliques Històriques de Barcelona (2 i 3 de maig de 2019),* editat per BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, JULIA (ed.), 81-110. Barcelona: Parangona Realització Editorial SL, 2020.

ALTURO I PERUCHO, JESÚS. «El nivell cultural de la proto-Catalunya i la primitiva escripturització del català», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics,* 33, 2022, 189-206.

ALTURO I PERUCHO, JESÚS. «La historiografia catalana del període primitiu». A BALCELLS, ALBERT (ed.). *Història de la historiografia catalana*: *Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-arqueològica*, *Barcelona, 23, 24 i 25 d'octubre de 2003*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-arqueològica, 2004, 19-38.

ALTURO I PERUCHO, JESÚS; ALAIX, TÀNIA. «Un text escrit per Bonsom l'any 998 en nova edició i traduït al català», *Caplletra,* 72, 2022, 15-36.

ALTURO, JESÚS; BELLÈS, JOAN; FONT I RIUS, JOSEP M. ; GARCÍA, YOLANDA I MUNDÓ, ANSCARI M., comps. *Liber Iudicum Popularis, Ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*. Vol. 1 (Textos Jurídics Catalans, Lleis i costums). Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2003.

ALTURO, JESÚS; ALAIX, TÀNIA. *El canonge Adanagell de Vic (ca. 860-925), llavor de noves semences: la cultura a la Diòcesi d'Osona en els primers temps carolingis.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2021.

ALTURO, JESÚS; ALAIX, TÀNIA. *Lletres que parlen: Viatge als orígens del català.* Barcelona: La Magrana, 2023.

ALTURO I PERUCHO, JESÚS; MARQUÈS, JOSEP M. «La Publicació de col·leccions documentals». *Arxiu De Textos Catalans Antics*, 5, 2006, 305-324.

ALTURO I PERUCHO, JESÚS. «A Propòsit de la publicació dels diplomes de la Catalunya Carolíngia». *Estudis Romànics*, Vol. 27, 2005, 289-297.

ALTURO I PERUCHO, JESÚS. *Història del llibre manuscrit a Catalunya.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2003.

ALTURO I PERUCHO, JESÚS. *L'Arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1000.* 3 vols. Barcelona: Fundació Noguera, 1995.

ÁLVAREZ MASALIAS, ROBERT. *Diplomatari de la Cartoixa de Montalegre (916-1450).* 2 vols. Barcelona: Fundació Noguera, 2020.

BAIGES I JARDÍ, I. J.; PUIG I USTRELL, P. *El comtat de Barcelona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 3 vols., 2019.

BALCELLS, ALBERT (ed.). *Història de la historiografia catalana Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-arqueològica*, *Barcelona, 23, 24 i 25 d'octubre de 2003*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-arqueològica, 2004.

BASTARDAS, JOAN. «Nota sobre la influència dels glossaris en el llatí medieval català (segles X-XI)», *In memoriam Carles Riba*, 1973, 67-73.

BASTARDAS, JOAN. «El català vers l'any mil». A FERRER I MALLOL, MARÍA TERESA. «Actes del Congrés internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del 1r mil·lenni», *Anuario de Estudios Medievales*, 32 (2), 1999, 511.

BAUCELLS I REIG, JOSEP. «Les Dignitats eclesiàstiques de Barcelona als segles IX-XI». *Acta Historica Et Archaeologica Mediaevalia*, 2005, 26, 69-79.

BAUCELLS I REIG, JOSEP; FÀBREGA I GRAU, ÀNGEL; RIU I RIU, MANUEL; HERNANDO I DELGADO, JOSEP; BATLLE I GALLART, CARME. *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, segle XI*. 5 vol. Barcelona: Fundació Noguera, 2006.

BENET I CLARÀ, ALBERT. *Diplomatari de la Ciutat de Manresa (Segles IX-X).* Barcelona: Fundació Noguera, 1994.

BOLÒS, JORDI. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (Segles X-XV)* . Barcelona: Fundació Noguera, 2006.

BONNASSIE, PIERRE. *Catalunya mil anys enrera (Segles X-XI),* 2 vols. Barcelona: Edicions 62, 1979.

FÀBREGA I GRAU, ÀNGEL. *Diplomatari de la Catedral de Barcelona, documents dels anys 884-1260*. Barcelona: Capitulum Almae sedis Barcinonensis, Archivum, 1 vol., 1995.

FELIU, GASPAR; SALRACH, JOSEP M. *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I.* 3 vols. Barcelona: Fundació Noguera, 1999.

FONT I RIUS, JOSEP M. «L'escola jurídica de Barcelona». A ALTURO, JESÚS; BELLÈS, JOAN; FONT I RIUS, JOSEP M.; GARCÍA, YOLANDA; MUNDÓ, ANSCARI M., comps. *Liber Iudicum Popularis, Ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*. Vol. 1 (Textos Jurídics Catalans, Lleis i costums). Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2003, 68-100.

FONT I RIUS, JOSEP M. «El *Liber Iudicum popularis*: intenció d'aquesta edició» A ALTURO, JESÚS; BELLÈS, JOAN; FONT I RIUS, JOSEP M.; GARCÍA, YOLANDA; MUNDÓ, ANSCARI M., comps. *Liber Iudicum Popularis, Ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*. Vol. 1 (Textos Jurídics Catalans, Lleis i costums). Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2003, 17-30.

GALERA I PEDROSA, ANDREU. *Diplomatari de la Vila de Cardona (966-1276)*. Barcelona: Fundació Noguera, 1998.

GARCÍA LÓPEZ, YOLANDA. «El *Liber Iudicum Popularis* de Bonsom dins la tradició catalana i el trasllat del centre jurídic a Barcelona». A ALTURO, J., BELLÈS, J.; et al. *Liber Iudicum Popularis, Ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*. Vol. 1 (Textos Jurídics Catalans, Lleis i costums). Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2003, 137-166.

GARCÍA LÓPEZ, YOLANDA. «Complements i revisions interns del *Liber Iudicum* de Bonsom». A ALTURO, J., BELLÈS, J.; et al. *Liber Iudicum Popularis, Ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*. Vol. 1 (Textos Jurídics Catalans, Lleis i costums). Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2003, 167-219.

IGLESIA FERREIRÓS, AQUILINO. «La difusión del derecho común en Cataluña». A IGLESIA FERREIRÓS, A. (coord.), *El Dret comú i Catalunya. Actes del 1º Simposi Internacional*. Barcelona: Noguera, 1994, 95 - 279.

LLOP, IRENE. *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres,* 2 vols. Barcelona: Fundació Noguera, 2009.

MALLORQUÍ I GARCIA, ELVIS. *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Galligants (911-1300)*, 2 vols. Barcelona: Fundació Noguera, 2013.

MARQUÈS, JOSEP M. *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, 2 vols. Barcelona: Fundació Noguera, 1993.

MARQUÈS, JOSEP M. *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300).* Barcelona: Fundació Noguera, 1997.

MARTÍ, RAMON. *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100).* Barcelona: Fundació Noguera, 1997.

MARTÍNEZ GÁZQUEZ, JOSÉ., «Aspectos de la latinidad de Bonushomo»., *Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona,* 21, 2001, 433-441.

MUNDÓ, ANSCARI M. «Darrers estudis entorn de les bíblies de Ripoll». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 8, 1997, 9-15.

MUNDÓ, ANSCARI M. «El jutge Bonsom de Barcelona, cal·lígraf i copista del 979 al 1024». *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa,* Spoleto, 1995, 269-288. Ara a A.M. MUNDÓ, *Obres completes*, Vol. 1. Barcelona: Curial: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, 587-610.

MUNDÓ, ANSCARI M. «El jutge Bonsom». A ALTURO, J., BELLÈS, J.; et al. *Liber Iudicum Popularis, Ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*. Vol. 1 (Textos Jurídics Catalans, Lleis i costums). Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2003, 101-117.

MUNDÓ, ANSCARI M. «Els manuscrits del *Liber* de Bonsom». A ALTURO, J., BELLÈS, J.; et al. *Liber Iudicum Popularis, Ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*. Vol. 1 (Textos Jurídics Catalans, Lleis i costums). Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2003, 118-124.

MUNDÓ, ANSCARI M. «El Còdex Escorial Z.II.2». A ALTURO, J., BELLÈS, J.; et al. *Liber Iudicum Popularis, Ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*. Vol. 1 (Textos Jurídics Catalans, Lleis i costums). Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2003, 125-135.

ORDEIG I MATA, RAMON. *Els comtats d'Osona i Manresa.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 4 vol., 1999.

ORDEIG I MATA, RAMON. *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segle XI.* Vic: Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs, 6 vol., 2003.

ORDEIG I MATA, RAMON. *Diplomatari del Monestir de Ripoll (Segles IX-X).* Vic: Arxiu de la Biblioteca Episcopal de Vic, 2015.

ORDEIG I MATA, RAMON. *Diplomatari del Monestir de Ripoll (Segle XI).* Vic: Arxiu de la Biblioteca Episcopal de Vic, 2016.

ORDEIG I MATA, RAMON. *Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2 vol., 2020.

PARDO I SABARTÉS, MARÍA. *Mensa episcopal de Barcelona (879-1299).* Barcelona: Fundació Noguera, 1 vol., 1994.

PATRIMONIO NACIONAL. Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial, «Codex de Cardona; Fuero Juzgo», RBME Z-II-2, fol. 88, 88v. [Consultat a: https://rbme.patrimonionacional.es/s/rbme/item/14308#?c=&m=&s=&cv=&xywh=-1483%2C-130%2C4618%2C2598].

PUIG I USTRELL, PERE. *El Monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomatari dels segles X i XI*. 1 vol. Barcelona: Fundació Noguera, 1995.

PUIG I USTRELL, PERE; RUIZ I GÓMEZ, VICENÇ; SOLER I JIMÉNEZ, JOAN. *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara Terrassa, 958-1207*. 1 vol. Barcelona: Fundació Noguera, 2001.

RIUS SERRA, JOSÉ. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Sección de Estudios Medievales de Barcelona, 4 vol., 1945-1947.

RODRÍGUEZ BERNAL, FRANCESC. *Col·lecció diplomàtica de l'Archivo Ducal de Cardona (965-1230).* Barcelona: Fundació Noguera, 2016.

SOBREQUÉS I VIDAL, SANTIAGO; RIERA I VIADER, SEBASTIÀ; ROVIRA I SOLÀ, MANUEL. *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2 vol., 2009.

SOBREQUÉS I VIDAL, SANTIAGO. *Els grans comtes de Barcelona*. Barcelona: Editorial Base, 2011.

UDINA ABELLÓ, ANTONI. *La successió testada a la Catalunya altomedieval*, Barcelona: Fundació Noguera, 1984.

VALLS I TABERNER, FERRAN. «El *Liber Iudicum Popularis* de Homobonus de Barcelona». *Anuario de historia del derecho español*, 2, 1925, 200-212.

ZEUMER, KARL. «Leges Visigothorum». A de *Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio, I. Legum nationum germanicarum, I*. Hannover: Hannoverae et Lipsiae, 1902.